

LÉLEKKEL ÍRNI

Beszélgetés Ottlik Gézával

HORNYIK MIKLÓS

Minden irodalmi tárgyú beszélgetésnek az a célja, hogy közvetlen választ kapjunk egy-egy műalkotás vagy pedig egy egész írói életmű kialakulásának titkára: arra, hogy alkat, tehetség és körülmények milyen szinkronfeszültsége hozta létre a művet. Így, leírva, ez logikusan hangzik, maga a feladat azonban nehezen teljesíthető. Közhely, mégsem lehetünk meg nélküle: minden alkotómunka rögzíthetetlenül bonyolult folyamat — be kell tehát értnünk a külsőleges közlésmóddal, az életrajzi, irodalomtörténeti fogódzókkal.

A mondottakat főleg is részletezőbben magyarázni. Ha azonban az irodalom és az irodalmi kritika viszonylatrendszerét egészében vizsgáljuk meg, félszeggel arra is ügyelve, hogy a hagyományos interjú vagy a műhelybeszélgetés milyen szerepet tölthet be a maga *máshollét*-tartományában (művészetén kívüli, de a filológiához hasonlatosan: művészet-közeli övezetében), fel kell hívnunk a figyelmet az irodalomtudomány középponti kérdésére is: a műalkotások lényegének megnevezhetetlen voltára: „... hiszen ha lenne rá szavunk az emberi nyelvben”, írja Ottlik Géza nagyszerű Kosztolányi-esszéjében, „ha beleférne a már meglevő fogalmaink világába, akkor nem kellene novellákkal, költészetel, művészzel fáradságosan létrehívni”.

A következtetés egyszerű: nincs mód az esélyek — az irodalom és az irodalmi kritika megnevezési esélyeinek — egyenlővé tételére. Az irodalmi mű mindig többet és mindig mást is mond, mint amit a kritika fogalmi készletével kifejezni képes. Valamit azonban tenni kell, mégis. Kérdezni, rákérdezni legalább. S az interjúnak még bizonyos helyzeti előnyei is vannak a kritikával szemben, itt még az ostoba kérdések is jó kérdések tulajdonképpen: a helyreigazítás hevében-indulatában gyakran közvetlenebbül vall műveiről és művészetszemléletéről az író, mint más-kor.

Ha egyáltalán hajlandó megszólalni.

Ottlik Géza nem tartozik a vallomástevő alkotók közé. Úgy sejttem,

nemcsak a „talpraesett” beszélgetésektől idegenkedik, hanem magát a regényírást is nőies foglalatosságnak tartja. Közszerrepléstől való tartózkodása, zárkózottsága, évtizedes (illetve: több évtizedes) hallgatása köré valóságos legendát szőtt az irodalmi élet.

De az Ottlik-legenda csak félig, csak annyiban igaz, hogy (a) Ottlik ma is, változatlanul, önpusztító igényességgel ír (b) ma is mindegyre elégedetlen a munkáival, és (c) tévedésből sem sorolható a mindig-készen megszólaló, boldogan-önfeledten csevegő írók közé.

Két éve, mégis, az a valószerűtlen ötletem támadt, hogy interjút készítek az *Iskola a határon* szerzőjével. Lehetőségem nyílt arra, hogy televíziós portréfilmet készítek róla. Az ezzel kapcsolatos eljárás igen egyszerű volt: benyújtottam a „tématervem” az Újvidéki Televízió illetékes szerkesztő bizottságának, és csakhamar meg is kaptam a jóváhagyást.

Ez felbátorított. Arra gondoltam, ha a forgatócsoporttal Pestre utazunk, miért ne utazhatnánk el egyúttal Kőszegre is, ahol a legművészebb megírt magyar regény, az *Iskola a határon* cselekménye játszódik; ahol még ma is megvan, szinte érintetlenül, a K. K. Militár Unterrealschule hatalmas épülete s a katonaiskolát övező nagy park, és Medve Gábor, Both Benedek, Szeredy Dani, Jaks Kálmán, Czako Pali meg a többi növendék gyakorlótere, uszodája, vívóterme. Valahol az épület padlásán talán egy *tanszerládát* is találni fogunk.

Levelt írtam Ottliknak (címét az Újvidéken átutazó Karinthy Ferenc adta meg). Egy hét múlva megérkezett a válasz: „Ami a televíziós beszélgetést illeti, csakugyan nem szoktam ilyesmire vállalkozni... Talán úgy tudnánk mégis megoldani a dolgot, hogy ha lejutok egyszer Újvidékre személyesen, pár napos látogatásra, ott megcsinálhatjuk a félórás műsort. Hogy mikor, a nyáron, vagy csak később, azt nem merem előre vállalni, megígérni. Legokosabb lesz minderről élőszóban beszélgetni január végén...”

Levelemben ugyanis azt írtam, hogy minden formaságon túl vagyunk, s hogy január végén érkezünk a forgatócsoporttal Budapestre.

A válaszevlévtől egyszeriben melegem lett. Minden elő volt készítve az útra: 2000 méter színes film, fényszórók, kábelek, filmfelvevőgépek stb., elkészült a helyettesítések sorrendje, megtörtént a műszaki felszerelés előzetes vámhivatali ellenőrzése is. A Magyar Televízió gyártásvezetője szobákat foglalt részünkre az Emke-szállóban, és Kőszegre is telefonált napjában hatszor: megkaptuk az engedélyt a filmezéshez, ekkor meg ekkor várni fog bennünket Nagy László nyugalmazott intézeti igazgató a kőszegi Kisegítő Iskolában, az egykori katonai alreálban.

Újabb levélváltásra nem volt időnk. Kocsiba ültünk, és meg se álltunk a határig, Pestig.

Egyedül mentem fel Ottlikékhoz. Jó hangulatban, barátságosan fogad-

tak, francia cigarettával és hazai cseresznyepálinkával, de a filmből most, természetesen, nem lehet semmi, mondta Ottlik, majd egyszer, egy másik alkalommal... majd egyszer, valahogy. Kissé elszótlanodtam. A felesége mentett meg. „Csak csinálják meg most a filmet. Az uram mindent prolongál.” — „De teljesen készületlen vagyok.” — „Nem kell ehhez semmilyen előkészület. Majd kivágják a filmből, ha valamit rosszul mondasz.” — „Reggel korán Szigligetre utazunk.” — „Ettől mi még nyugodtan utazhatunk.”

Az interjú rekordidő alatt elkészült; ismételnünk csak akkor kellett, ha a kazettából kifogyott a film- vagy a hangszalag.

Ennek a januári beszélgetésnek talán egyharmada hangzott el a portréfilmben. A többi itt hangzik el először, újabb kérdésekkel és válaszokkal kiegészítve.

*

Most látom csak: amit eddig elmondtam, csupa mellékes körülmény, elhagyható esetlegesség. E beszélgetés el nem hagyható, igazi bevezető sorait három évvel ezelőtt már megírta egy fiatal író, a *Mozgó Világ* című folyóirat hasábjain:

„A magyar szellemi életnek azt a fényűzését, hogy nem tudott mit kezdeni Ottlik Gézával, még sokat fogják magyarázni. Az *Iskola a határon* megjelenése óta máig tizenhét év telt el; ennyi nem volt elég úgyszólván arra sem, hogy a létezése észrevétessen, hatása érezhető legyen... A jelenség okai nyilván igen bonyolultak és — mint az Ottlik-könyv — a magyar történelem évtizedeiben gyökereznek. Felderítésük nemcsak egy rövid esszé kereteibe nem fér bele, meghaladja a ma tollal fogó szerző lehetőségeit is. Nem nézhetjük meg fölülről a saját fejünk tetejét. De ha a huszonegyedik században valaki majd nekiáll, és történelmi távlatból diagnózist készít, az nem Ottlikről fog új dolgokat elárulni, hanem a korszakról: utolsó harminc évünkről. Ennek az időnek legjobb és legfontosabb magyar regénye az *Iskola*. A legnagyobb dolog, ami ez alatt a harminc év alatt a magyar prózában történt: Ottlik.”

*

Valamit a jelen írás címéről is. Ezt a félmondatot, mondat-foszlányt nem őrzi hangszalag, emlékezetéből idézem. Egy zajos budai vendéglőben beszélgettünk a nyáron, hangszórók szomszédságában. Körülbelül arról, hogy kevés a jó író, megsokasodtak a másodlagos (tetszetős, „modern”, de légüres) művek. S hogy miért van ez így — vagyis mi kell ahhoz, hogy igazi jó regény, vagy novella szülessék? — Egyszerű — válaszolta. Ottlik Géza. Alig értettem a hangját. — Lélekkal kell írni.

AZ ÉLŐBESZÉD „NEHÉZSÉGEI”

— *Életéről s írói pályájáról csak az irodalmi lexikon hézagos tájékoztatásából tudhatunk meg néhány adatot — talán nem is a legfontosabbakat. Ezért arra kérem, mondja el: milyen körülmények befolyásolták pályájának kezdetén, illetve ennél is korábban: mit kapott útravalóul a családjától, a környezetétől, és mit később az irodalomtól?*

— A hézagosság, az életrajzi adatok hiánya nem olyan nagy baj. Jobb, ha az írótól csak műveiből tud a világ.

De kezdjük azzal, hogy ebben az egész beszélgetésben belső ellentmondás van. Az ember végül is azért választja az írói pályát, hogy a mondatait órákig faragcsálhassa, és lehetőleg azt mondja, amit mondani akar. Élőszóval ez lehetetlenség. Minden ilyen beszélgetés egy kicsit mutatványos műfaj, ilyenkor kapásból rögtönözni kell tudni, talpraesettek kell lenni, amit nem is ambicionál az író. Olyasvalami ez, mintha egy hosszú távfutót beneveznének helyből magasugrásra; lehet, hogy 135 centimétert ugrana, ami nagyon szép, de mégse ez az igazi foglalkozása.

ÖSÖK ÉS ELŐDÖK; OTTLYK GYÖRGY ÉLETE; CARAFFA EPERJESEN

Családjátói az ember mindenfélét kaphat apai, anyai ágon. Őseim az Árpádok alatt szereztek nemességet, egyikük elkísérte Endre királyt a Szentföldre, a keresztes háborúba. Később azonban már nem voltunk ennyire királyhűek, és az, hogy a koronát visszakapta az ország, engem nem lelkesít annyira, mint lelkesíthetne. Apai őseim protestánsok, Habsburg-ellenzékben levők, a hatalommal majdnem mindig szembenállók voltak, s apai-anyai ágon egyaránt sok irodalmi kiválósággal rokonságban voltunk. Van például egy Kosztolányi-ősanym, Kosztolányi Zsófia; Kazinczy édesanyja, Bossányi Zsuzsa is rokonunk volt; Széchenyi István amolyan dédnagybácsi-félém, mivel nagyanyjának nagyapja Ottlyk György volt, a dédapám. Nagyanyámnak, Benyovszky Biankának a híres kalandor és utazó, Benyovszky Móric volt a rokona, az a Benyovszky, aki szintén író volt és Madagaszkár királya.

— *Benyovszky angolul írt emlékiratait Jókai fordította magyarra, és Jókai írta meg az életrajzát is...*

— Igen.

— *...kevésbé ismeretes viszont felső-orozóczy és kohanóczy Ottlyk György 1663-ban keletkezett önéletírása. Véletlenül bukkantam rá egy régi gyűjteményes kiadványban, amelynek szerkesztője Ottlyk „tót akcentusáról” tett említést...*

— Felvidékiek voltunk, Trencsén megyeiek. Ottlyk György Rákóczi

brigadérosa és főudvarmestere, korábban pedig Thököly ezredese volt. Ezt azért említ meg, mert életútja az egész magyar történelemre jellemző: ükapám harcolt a török ellen az osztrák oldalán, és harcolt az osztrák ellen a török oldalán. Vagyis *mindkét* oldalon harcolt, Thökölyvel az osztrákok ellen, Thököly bukása után pedig részt vett Buda felszabadításában. Szerencsére ott, mindjárt az elején, elcsípett egy török zászlót és levágott néhány törököt, akik már jóformán elfogtak valami előkelő bajor választófejedelmet. Kapott is valami pátenst, valami kiváltságlevelet. S ez aztán nagyon jól jött neki, mert pár évvel később Caraffa Eperjesre vitette és ki akarta végeztetni egy mondvacsinált öszeesküvés-perben, ami már akkoriban sem volt ismeretlen fogalom. A kiváltságlevél mentette meg.

— *Az önéletírás kommentátora politikai kétszínűséggel vádolta Ottlyk Györgyöt, jó kétszáz éves kiséssel.*

— Ükapám nem önként csatlakozott Thököly kurucaihoz. Ennek másféle előzményei voltak. Thököly őt jól ismerte, mert iskolatársak voltak, és egyszer egy vadászaton elrabolta. Egyszerűen elrabolta. Így lett Thököly ezredese.

Hagyjuk most már az ősoket; hanem igazán miről is beszélünk? Arról, hogy mit kaptam a családomtól, környezetemtől.

EGYEDÜL, NŐK KÖZÖTT

Másfél éves voltam, amikor apám meghalt. Egyedüli gyerekként, nők között nőtem fel. Anyám és nagyanyám nevelt, dajkám is volt, sok nagynéni vett körül. Ráadásul a nővérem (féltestvérem) is kényeztetett: húsz évvel volt idősebb nálam.

Elég veszélyes mesterség elkényeztetett gyerekek lenni. Anyám ügyelt arra, hogy ne legyek elkényeztetett, de mindig megkaptam a nőktől azt a bizonyos feltétel nélküli szeretetet, amely nem kíván eldén-szolgáltatást. Talán a legtöbb ember ezzel indul az életnek: édesanyja mellett a csecsemő először is biztonságban van, érzi ezt a feltétel nélküli szeretetet, és később fokozatosan olyan elképzelése lesz a világról, az életről, hogy lehetne jobban is csinálni, mint ahogyan csináljuk.

Ilyen emberekből lesznek a romantikus és optimista írók. Most éppen egy Kosztolányi-novellagyűjteményt állítok össze, utószót kell írnom hozzá. Kosztolányi boldog gyermekkorában látom egyik kulcsát annak, hogy prózájából mérhetetlen boldogság, életszeretet árad... Az elkényeztetettség csak hozzájárul a kisgyermek és a nagyobb gyermek normális elképzeléséhez: hogy ő nagyszerű dolgokat fog produkálni, kiváltságos ember, hőstetteket fog végrehajtani, világrekordokat fog elérni. A gyermekkorból, az elkényeztetés folytán, tehertétel marad ránk; egy

rettentően nagy igény: önmagával szemben támasztott igény marad az emberben.

Ez a mánia, hogy író leszek, rendkívül korai. Mihelyt megtanultam olvasni, mohón falni kezdtem a könyveket, főként Verne Gyulát, később, tízéves koromban füzetes detektívtörténeteket, Nick Cartert, Mister Herkulest, mindazt, amihez egy gyerek hozzájuthat. És miként a lovagregénynek a nagy Don Quijote de la Mancha lovagot, ez megint világrekordokra buzdított.

Már hét-nyolc éves koromban eldöntöttem, hogy mindenképpen író leszek. Nagyon sok író azért választja ezt a pályát, mert van valami mondanivalója. Valami van a bögyében, valami fontos dolog — erre elmegy írónak, és elmondja. De van olyan is — például Kosztolányi is ilyen meg én is —, akinek esze ágában sincs semmiféle speciális mondanivaló, csak eldöntötte, hogy író lesz. Az ilyen embernek a mondanivalója az egész élet, a teljes világmindenség, a létezés egésze. Erről nehéz műveket írni.

PARADICSOMLEVES

— *Mikor kezdett írni?*

— Nyolcévesen, mégpedig színdarabokat. Egy darabra emlékszem is, az volt a címe: *A paradicsomleves*. Elő is adtuk, mi gyerekek, vendégségben. A vendégeknek sorba kellett ülniük, s a szobalány hozott egy tányér paradicsomlevest. Nem tudom már, mi volt a csattanó, felborult-e a tányér vagy nem borult fel, de tapsorkán fogadta, óriási ünneplés; mégis, pontosan tudtam, hogy megbukott a darabom. Szegény nézők boldogok voltak, hogy ilyen hamar megszabadultak — én éreztem, hogy mekkora hülyeség a művem, és — és egy életre elment a kedvem attól, hogy terrorral terjesszem az irodalmat.

— *Írt-e később verseket?*

— Tizennégy évesen mindenki költő, én is az voltam. Imádtam Adyt, és rossz Ady-utánzatokat írtam.

— *Mikor találkozott először a modern magyar irodalommal?*

— Gyermekkoromban, Karinthy *Igy írtok ti-jében*. A paródiákon át megértettem, hogy ezek mögött a röhögtető dolgok mögött milyen nagy dolog a költészet, milyen óriási, vakmerő, szép és nagyszabású vállalkozás verset írni. Verseket írtam én is, és csak miután kiszabadultam a katonaiskolából s az egyetemen matematika-fizika szakra iratkoztam, csak akkor próbáltam prózára áttérni. Teljesen tanulatlanul, tudatlanul, műveletlenül belevágtam prózaszövegekbe, amiket vesztetre egy irodalmi folyóiratunk leköszölt. Csupa jóságból ezzel nagy bajt okoztak nekem. Mert amikor megjelentek, látnom kellett, milyen elmondhatatlan,

szégyellni való, rettenetes rossz írások. Fájt. Évekig visszavonultam az írtástól, filozófiával kezdtem foglalkozni. Szaporodtak a céduláim, mindent elárasztottak a szobámban. Rájöttem, hogy először a nyelvet kellene definiálnom, matematikus módjára olyan filozófiai meghatározásokat kellene kidolgoznom, amelyek használhatók — de ez se ment.

A BUDAPESTI HÍRLAPTÓL AZ ESTI KIS ÚJSÁGIG

— *Mi volt az oka, hogy nem lépett állásba?*

— A harmincas években nem volt egyszerű a megélhetés. Tanári pályára nemcsak azért nem mentem, mert a világon semmi kedvem nem volt hozzá. Nem is kaptam volna állást. Harmincötben még pótóraadó tanárságot sem lehetett egykönnyen kapni. Még egyetemi éveim alatt megpróbáltam újságíró lenni. Egy déli lap szerkesztőségébe jártam be kora reggel, fél nyolckor, halál-álmosan, és nem tudtam megérteni, miből áll az újságírás nehézsége. Négyen ültünk egy szobában: a könyv-matosokat, a tudósító irodák sokszorosított híryanagát az egyik szerkesztő főlvagdosta ollóval, a másik szétosztotta, a harmadik leragasztotta. Mindebben annyi újságírói munka volt, hogy néha esetleg címet kellett adni valamelyik hírnek. De nekem ehhez már nem volt jogom, mert csak „slapaj” voltam, kezdő fizetés nélküli tanonc. S nem tudtam elképzelni, hogy mi hasznomat tudnák venni újságíróként. Egy szép napon aztán ott is hagytam őket.

— *Később a Budapesti Hírlapnál brizdsrovatot szerkesztett.*

— Igen, ez elég sokáig kisegített. De aztán az első zsidótörvények és a Sajtókamara megalakulása után kidobtak. Mindenféle papírokat kellett volna beadnom, hogy az árjaságot igazoljam. Ez nem tetszett. Meg azt gondoltam, ha a zsidókra csillagot ragasztanak, akkor én is zsidó vagyok. Így aztán fel sem vettek a Sajtókamarába, és elvesztettem ezt az egyetlen állásomat.

Jóval előbb történt, hogy Orley István barátom, katonaiskolai társam nagynehezen kiszabadult a hadseregből, s bejutott a Rádióhoz úgynevezett műsorfelügyelőnek. Ez volt talán a legalacsonyabb állás, de kellemes állás volt. Nagy protekcióval, mindenféle rokonok, ismerősök segítségével elértem valahogy, hogy engem is felvegyenek. S hogy megerősítsem ezt a dolgot, vesztetre írtam egy nagy tanulmányt *A rádiójáték műfajproblémái* címmel a *Napkeletnek*, meg egy másikat is, egy általános programot a Magyar Rádióknak, amely éppen ekkor ünnepelte fennállásának tizedik évfordulóját. Az utóbbit, egy nagyképű, fontoskodó és előkelő tanulmányt a *Magyar Szemle* közölte, Szekfű Gyulának nagyon tetszett. Nem derült ki belőle, hogy nem értek a rádiózáshoz... Állásom ügyében jelentkeznem kellett a Rádió vezérigazgatójánál; gya-

nús volt, hogy túl parádésan fogadtak. Mindenki tudott az érkezéséről, titkár jött elé, párnázott ajtók nyíltak. S amikor beértünk, felállt és elé jött a vezérigazgató. Ez is furcsa volt. Azt mondta: „Tegnap volt igazgatósági ülésünk, amelyen az ön cikkével foglalkoztunk. Fel van háborodva az egész Rádió, mert ilyen súlyos támadást még senki sem intézett ellenünk. Nagyon sajnálom, uram, de feketelistára tettük...” Így sikerült az első hízelkedésem, úgyhogy azóta nem is próbáltam hízelkedő cikkeket írni.

Első újságírói próbálkozásaim sem sikerültek: nem is sikerülhettek, mert ahhoz, hogy az ember megmaradjon ebben a szakmában, valamilyen bel- vagy külpolitikusnak kell lennie, valamihez értenie kell. Én semmi ilyesmihez nem értettem, s ezt a szakosítást ki nem állhattam. Mégis, egy népszerű esti lap, az *Esti Kis Újság* később meghívott állandó cikkírónak. Állandó rovatot kaptam, aláírás-fakszimilével. Rövid karcolatokat írtam nekik, amelyek mindenfélelől szóltak, de lényegében egy eléggé világos antifasiszta mondanivaló jellemezte őket, mint ahogy az *Esti Kis Újság*, is a legélesebben németellenes, Hitler-ellenes lap volt. Ezeknek a cikkeknek s a *Hajnali háztetők* című kisregényemnek, amelyet a *Magyar Csillag* közölt, véget vetett a náci csapatok 1944. márciusi betörése. Magyarországot megszállták, s abbahagytunk minden közszereplést. Az *Esti Kis Újság*-beli látszólag főmunkatársi működésem miatt állítólag én is rajta voltam aztán a Gestapo listáján.

RIADÓ UTCA 2/C.

— *Nem hívták be katonának?*

— Csak tartós légoptalmi szolgálatra osztottak be. Egyenruhás, hatósági légoptalom volt ez, magába foglalta a mentők, a tűzoltók, az egészségügyi szolgálat és a rendőrség munkáját. A második kerületi rendőrkapitányságon voltam légóstiszt. Ez azért volt jó, mert még október 15-e után, a legsötétebb nyilas időkben is igazolványunk mentesített attól, hogy az utcán felkoncoljanak. Sok ilyen igazolványt sikerült hamisítanom, ellopnom a rendőrkapitány orra elől, mert hallgatólagosan ő is hozzájárult az üldözöttek mentéséhez.

— *Pergel Ferenc írja a Floccsek bukása utószavában, hogy Örley István is cselekvően részt vett az emberek mentésében. Iratokat hamisított Szerb Antalnak, Halász Gábornak, Sárközi Györgynek...*

— Igen, és ki is vitte hozzájuk, de Halászné, tragikus módon, nem akartak elrejtőzni, pedig lakásuk is lett volna. Azt mondták, nagyon jó ember a keretlegényük, nagyobb biztonságban vannak mellette, mint másutt. Másnap vagy harmadnap kicserélték a keretlegényüket, és mind a hármukat meggyilkolták.

— *Vas István naplójegyzetében olvastam, hogy a Szálasi-korszakot az Ön lakásában vesztegette végig, Fenyő István tanulmányában pedig azt, hogy Vas „a felszabadulást is Ottlik Géza budai lakásán, a Riadó utca 2/c. alatt érte meg 1944 karácsonján...”*

— Főként a feleségem érdeme ez, aki vállalni merete a kockázatot. Ha ma Vas Pista barátom azt mondja, hogy megmentettük az életét, ki kell egészítenem, hogy ő meg az én életemet, a mi életünket mentette meg azzal, hogy segítette megőrizni a normális ép eszünket, s hogy a legnagyobb borzalmak között is ugyanazok maradtunk, akik voltunk. Hogyan magyarázzam meg? A házmasterünknek nem volt szabad megtudnia, hogy Pista nálunk van. Gyakran megtörtént, hogy egyedül volt a lakásunkban, miközben én légószolgálatban voltam. Egyszer jött egy légítamadás; izgatottan felrohantam megnézni, nem történt-e baja. Csak suttogva lehetett beszélünk, nehogy odalent megtudják, hogy nálunk van. Igen ám, de vitatkozni kezdtünk. Ő Somerset Maughamot olvasta, és elkezdte szidni. Én meg elkezdtem védeni. S addig-addig, hogy ordítózva, üvöltözve kezdtünk vitatkozni ott, a nagy titkolózásban. Ezzel a konok változatlansággal és jókedvvel, humorral, szóval valódi bátorsággal kölcsönösen tartottuk egymásban a lelket.

— *Katonaiskolai társa, Örley István tüzérhadnagy volt a hadseregben. Az ellenállás más formáira nem gondoltak?*

— Említettem, Örley már korábban leszerelt, s a Rádióhoz, majd a Magyar Csillaghoz került segédszerkesztőnek... A budapesti hidakat a németek aláaknázták, s az aknavetéteket Gestapo-katonák őrizték. Kiterveztük Örleyvel a hidak megmentését, amihez egy kis létszámú csoport kellett volna. Tervünkből azonban semmi sem lett, mert akiket Örley szerzett, nyilasnak öltözött állítólagos kommunisták, részben valódi nyilasok, részben besúgók voltak. Nagy szerencséjével úszta meg István a lebukást — azzal, hogy rögtön nem tetszett neki az ábrázatuk. Ilyen életmentő az ember esztétikai érzéke. Néha.

GÖDÖLLŐTŐL LONDONIG

— *A háború lezárt egy korszakot Magyarország és a magyar irodalom életében...*

— Nekünk, akik túléltek, rettenetes veszteségeink voltak. Nekem személyesen Örley István barátom, a magyar irodalomnak pedig... nem sorolom el, ezt úgyis tudjuk, és csak sírnánk most, hogy kiket gyilkoltak meg, Gelléri Andor Endrétől Szerb Antalig.

— *De aztán az újjáéledés korszaka következett...*

— Megindultak a lapok, s Debrecenről Pestre jött a *Magyarok* című folyóirat; kitűnően volt szerkesztve, a régi *Nyugat* színvonalán mozgott.

Szerettük volna a *Nyugatot* folytatni, s még az ostrom alatt valami lapengedélyt is kaptunk az orosz parancsnokságtól. De aztán ebből se lett semmi. Ez külön történet.

A háború után nagy lendülettel kezdtünk dolgozni, de az a nagy lendület, sajnos, csak másfél évig, két évig tartott. Mert bekövetkezett a szektás korszak... vagy mi a fenének hívják...

— *A személyi kultusz korszaka...*

— Igen. És a „személyi kultusz” éveiben Rákosi embereinek a „kultúrpolitikája” érvényesült, s megbénult az egész magyar irodalom. Mindnyájunknak abból kellett megélnünk, hogy fordítani kezdtünk, fordításokat vállaltunk. Ezt tette a *Nyugat* egész második és harmadik nemzedéke.

— *Milyen nyelvről fordított?*

— Angolból.

— *A Vallomások a Nyugatról című kiadványban azt olvastam, hogy Karinthyval való megismerkedése, barátsága idején még nem tudott angolul.*

— Úgy kezdtem angolból fordítani, hogy Zádor Anna, a Franklin Társulat igazgatónöje jóakarattól rám erőszakolt egy angol fordítást. Hiába mondtam, hogy nem tudok angolul. „Dehogynem tud. Majd segít magának Ország László angol professzor. Csak írja egy-egy szó fölé, ha nem érti.” — „De hát semmit sem értek, egy árva szót sem.” „Dehogynem ért. Csak csinálja, csak csinálja.” Így aztán kiköltöztünk a feleségemmel Gödöllőre, s egy öreg Yolland-szótárral elkezdtem fordítani. Évekig csak fordítottam.

— *Értékes műveket?*

— Amit lehetett. Főként klasszikusokat.

— *A Coppenfield Dávid, az Örökösök, Az öreg halász és a tenger műalkotás-értékű fordítás, ezeket ismeri legjobban a közönség. Hogy érdemes volt Gödöllőre vinni a Yolland-szótárt, arról az irodalmi lexikon is tudósít: „1960 őszén kitűnő fordításaiért az angol kormány rövid tanulmányútra meghívta Londonba”. Hogyan emlékezik vissza erre az útra?*

— Ezt igazán csak regényben tudnám elmondani — úgy értem, szeretném is. Hozzátartozik 10—20—30 év előtte, a körülmények, minden, még a gyerekkorom is. Oda találtam vissza, amikor a lille-i pályaudvar nagy kupolája alatt Tamási Áronnal karonfogva végigsétáltunk a reggeli napsütésben. Elsőosztályú hálókocsin vittek bennünket, éjfélkor indult Pestről a vonat, fényűző reggelit kaptunk, az angolok még nem voltak szegények, és Áron a fejével intett csak, hol ide, hol oda. Kipróbált egy csokoládé-automatát. Működött. Nemcsak a telefon működött, a mérleg mért, az újságos pavillon újságot árult, a trafik szivart, öngyújtót, az ajtók, ablakok, feliratok, a resti, a hordár, a pincér, min-

den működött. Mint gyerekkoromban a ceglédi állomáson. Akkor mi már vagy 15 éve el voltunk szokva ettől Tamásival. Csak összenéztünk, hülyén a boldogságtól. Ezt ma már (hála Istennek) Budapesten meg kell magyarázni a fiatal olvasónak. Azt is talán, hogy este Londonban rögtön afférünk támadt a Bayswater Roadon: a „zebrához” érve megtorpantunk, mert egy nagy fekete autó jött keresztre. Az is megállt. Vártunk. Ő is várt. Aztán intett, ingerülten, menjünk már. Áron rá nézett, értetlenül. Én ugyanúgy órá. A kocs vezetője végül dühbe jött. Kiabált valamit. Kiszállt. Majdnem átlökdösött bennünket a zebrán. Elsőbbségünk volt. Nem tudtuk. Odahaza, tíz éve, egy ilyen nagy fekete automobil megállás nélkül széttaposott volna bennünket, ha az útjába merészelünk kerülni. Egy nagy darab rendőr bukkant fel a nancsfényű ködlámpák alatt, megnyugtatta az autóst, megnyugtatót bennünket, aztán tisztelgett, sétált tovább. „Ebből egyet hazavinnék” — intett utána Tamási. — „Mintának.” Ma már, ne kiabáljunk el, talán erre sincs olyan égető szükség. De az az őszi utazás életem három-négy csodája közé tartozik, amiket megéltem, tagadhatatlanul megéltem, és tulajdonképpen ezek segítettek át minden rosszon.

— *Hosszú éveken át Németh László is csak fordítások alá írhatta a nevét, és saját bevallása szerint a könyvtárnyi orosz, cseh és nyugati munka között sok olyan akadt, amelyeknél különbekezt írhatott volna. Mennyiben gátolta az Ön alkotómunkáját a fordítói munka? S ha segítette, miben segítette?*

— Erre egyszerű a válasz. Gátolta, hogy ráment minden időm. Nehézesen, lassan fordítottam, napi négy oldalt 8—10 órai munkával. Segítette, hogy életben tartott, megéltünk belőle, túléltek a „gályarabságot” az írógépnél, és: nemcsak gályarabság volt, hanem menedék is — a nagy írók műveiben menedékhelyet kaptam az ember, tiszta levegőt szívhatott. És, ellentétben Németh Lászlóval, nem mondhatnám, saját bevallásom szerint, hogy sok olyan művet fordítottam, amelyeknél különbekezt írhattam volna.

MAGYAR PEN CLUB 1945—1957

— *1945—57 között a PEN Club titkára volt. De ismervén a magyar irodalmi élet enyhén elliptikus kanyarait, kénytelen vagyok megkérdezni: egyáltalán, létezett-e akkoriban PEN Club az országban? Miből állt a titkári teendő?*

— A PEN Club létezett 1947-ig, akkor még, májusban, kijutottunk a zürichi kongresszusára, Heltaival, Passuth Lászlóval, Zádor Annával és Hubay Miklóssal, úgy emlékszem, vitáztunk Thomas Mann-nal (már aki), ettünk nagy ebédeket, vacsorákat, hajózáztunk, a PEN-hajóra a

véletlenül Luzernban mászkáló Márffy Ödönt is felcsempésztük (mármint én), az egész hajókirándulás alatt lent a kajütben boroztunk a festővel! (mármint én Márffyval), biztosan Tábori Paliék vendégeként („Te, Ödön, nézzünk már ki, ez a Rütli, a Tell Vilmos-féle” — „Néz a fene”; — Hubay Genfből jött és nem kapott már szobát, becsempésztük magunkhoz (mármint Passuth Lacival összetoltuk az ágyunkat, és elfértünk hárman), jót nevetve a hoteleseken, hogy semmit nem vettek észre, amíg aztán reggel a szobalány be nem kopogott és le nem rakott nekünk *három* „komplett reggelit”, bár talán kissé hűvös udvariassággal. Ezek a titkári teendőim 48-ban megszűntek, a PEN Clubbal együtt, melyet hivatalosan, ki tudja, miért, sohasem töröltek el. Később elnököt neveztek ki, Bölöndi Györgyöt, s a PEN 56-ig továbbra sem létezett. Akkor egy „Hetes bizottság” vette át az elnökséget, ebben még benne voltam.

KÉT ANTOLOGIA.

HENRY MILLER: SEXUS-PLEXUS-NEXUS

— *Két antológiát állított össze az amerikai novellairadalomból, mindkét válogatás könyvsiker lett. Ez alkalmat ad arra, hogy megkérdézzem: melyek azok az egyesült államokbeli regények vagy elbeszéléskötetek, amelyeket magyarra kellene fordítani? Henry Millert például nem ismerik a magyar olvasók (az egynyelvű magyarokra gondolok). Nagysikerű trilógiáját, a Sexus-Plexus-Nexus-t csak lábjegyzetben említik a tanulmányok. Mi ennek az oka? Szokásos szemérmeskedésünk?*

— Az első nagy antológiára 1959-ben kaptam megbízást, amikor a fiatalabb olvasók Faulknernek, Fitzgeraldnak, sőt Hemingwaynek még a nevét sem ismerték; száz más, újabb írónak pedig én sem ismertem sem a nevét, sem a műveit. Vagy kétezer novellát kellett volna elolvasnom és elbírálnom, igazság szerint. No nem, ez sok lett volna. Inkább az ösztönömrre bíztam magam. Akiket így beválogattam, vagy hamarosan világhírűek lettek, mint a kiváló novellista Katherine Anne Porter három év múlva a rossz hosszú regényével, Saul Bellow tíz év múlva a kitűnő műveivel, Tennessee Williams a darabjaival, Salinger, Truman Capote, John Updike szintén megérdemelten, aztán lassan-lassan kiadtuk a műveiket magyarul, az elmúlt két évtized alatt, még Nathanael Westet is, úgy emlékszem, a három nagy „öreg” hiányzó könyveivel együtt — úgyhogy ma már a tudományos, hivatalos, egyetemi, akadémiai irodalmárok és nevelészek is sajátjukként bánnak velük (és, bizonyára a „korlátaikkal”).

Ami Henry Millert és az álszemérem képmutató cenzúráját illeti, nekünk, könyvkiadásunk segítségével előbb magának az irodalomnak a

cenzúráját, az irodalmárok és „nevelészek” vasfüggönyét kellett áttörnünk a 60-as években, Fitzgerald, Williams, Wolfe, West, Updike, Salinger, Capote, Malamud, Bellow műveivel, a semmi helyett. A nemi élet részletes leírásának szabadságáért, ahogy Pesten mondanánk majd harcolunk hősiiesen, ha lesz egy ráérő félóránk. Ami engem illet, nem tudom, hogy a *Sexus-Plexus-Nexus* ügye azt a félórát is megérdemli-e. Henry Miller nagyon rokonszenves olvashatóan elmesélt önéletrajz-féléje a pornorészleteivel együtt is konvencionális, másodlagos, származék-mű, én úgy látom — azaz semmiféle hiányt nem pótol a világirodalomban.

ELKALLÓDOTT KÉZIRATOK. MURÁNYI APOLLÓ

— *A háború után rövid ideig a Rádió dramaturgia volt, s Huszonöt év magyar irodalma címmel húsz előadásból álló műsort írt a Rádió számára. Megvan-e még ez a kézirat?*

— A Rádió kéziratárában biztosan nincs meg. Nekem is csak néhányról maradt másolati példányom — ha ugyan még megvannak valahol. Nem sértődhetem hát meg a Magyar Rádióra, amiért ők sem vigyáztak rá. Viszont kétségtelenül kár volt, hogy eldobták egy hangjáték fordítás-átdolgozásomat, Jean Giraudoux bájos, *L'Apollon de Bellac* című egyfelvonásosát, melyet a *Murányi Apolló* címmel írtam át magyarra és rádióra. A televízióban ma már „rádiósítás” nélkül mehetne, s úgy hallom, az sem akadály többé, hogy bizonyos irodalmi értéke is van. Úgy értem, Újvidéken.

— *Novellagyűjteményében húsz elbeszélést olvashatunk; ez nyilván annyit jelent, hogy összesen csak húsz novellát vall a magáénak. Hány olyan elbeszélése van, amely nem jelent meg könyv alakban?*

— Kettő. Nem, bocsánat, három. Egy negyedik pedig még egyáltalán nem jelent meg nyomtatásban, de megőriztem kéziratban, mert a kedvenc novellám. Nem adtam ki, mert hiába a kedvencem, rossz.

ROSSZ ÉS JÓ KÉRDÉSEK; MENOTTI SZÁZADOS

— *Alain-Fournier írta sok-sok évvel ezelőtt: „A gyerek szeme mélyebben és tágabban, bizonyos értelemben igazabban látja a világot, mint a felnőtte, mert a valóságot kiteljesíti, megtoldja az álommal; az álom szót nem üres ábránd, menekülés értelemben véve, hanem mint a teljesség és tisztaság igényét, vágyát, lehetőségét...” — Ehhez nagyon közel áll az, amit Ön mondott az írói alkotómunkáról: „Az író nem értelmez,*

hanem ábrázol. Visszaállítja a szemléletes állapotot, ahonnan a vélemény eredtek; előlről kezdi a világot."

— Maradjunk Alain-Fournier mellett. Csak annyiban helyesbíténém, hogy nem álmodandék; ez félrevezető. Inkább: látomást, intuíciót... belső látomást, sértetlen és ép valóságot, amit kap az ember. Világ egyedül nincsen, csak azzal együtt, aki szemléli. A fizikusok ma már tudják, hogy fizika sincsen, atommag sincsen, csak a megfigyelővel együtt, egyáltalán, egy dolog nincsen, csak *kettő*: kertőnek a koincidenenciája, metszéspontja. A gyerek még sértetlen és ép: az ő látását kell megőriznünk. Az író azzal kezdi előlről a világot, hogy vigyáz arra, hogy megőrizze a gyermeki látás érzékenységét, integritását, épségét, sértetlenségét.

— *Különleges képesség ez?*

— Nem kivételes, hanem különleges képesség, minden gyerek belső képessége. Az írónak csak az a dolga, hogy megőrizze. Illetve, nem elgondolható megőriznie, mert közben, sajnos, felnőtté is kell válnia. Az a bizonyos felelőtlen örök gyermek nem hasonlít az írónak. Az író teljes értékű felnőtt is, másképp nem tudná lefordítani a többi felnőtt nyelvére az ő megőrzött gyermeki látomását és látását.

— *Első műve, amelyben az értelmezéssel szemben az ábrázolás a döntő, A Hegy Lelke című elbeszélése. Prózaeszményét szinte a novella „témája” hívta elő: egy külföldre utazó diák friss élményeinek egymásutánja, megrendüléssel határos szabadságtudata és magányossága. Vagy a Hegy Lelke megírásakor (1938-ban) már tudatosan törekedett a spekulatív elemek kiiktatására, a közvetlen, „vélemények előtti” ábrázolásra?*

— Nem tudok egyenesen felelni. Megmondom azt is, miért nem. Egyszer kértek tőlem a *Hajnali háztetők* második kiadásához valamilyen reklámszöveget, jegyzetet. Azt írtam akkor: Az író ne beszéljen, ne magyarázza a művét, mert ez körülbelül olyasmi, mintha valaki viccet magyaráz. Mint mondjuk Menotti százados, aki franciára tanította a gyerekeket a határ menti katonaiskolában. A francia nyelvkönyvben volt egy anekdota: „Toto, alszol? — Miért? — Adj kölcsön tíz frankot. — Toto: Akkor alszom!” És ezt aztán Menotti százados meg is magyarázza: „Mert ugyebár, hehehe, amikor arról van szó, hogy adjon kölcsön a barátjának, akkor bezzeg mindjárt alszik, jöllehet az imént még ébren volt, kérem!” Szóval, amint megmagyarázzuk, már agyon is csapjuk a viccet. Azt írtam akkoriban, reklámszöveggként a *Hajnali háztetők*-ről: Mit mondhat egy író a könyvről? Amit kifejejtett belőle, azt most már késő pótolnia, ami benne van, azt kár magyaráznia, ezzel csak tovább rontaná, ami rossz benne, sőt még talán annak is ártana, ami jó benne. Szeretném elkerülni ezeket a veszedelmeket.

— *Elbeszéléseinek Szebek Miklós és Cholnoky, regényeinek Both Be-*

nedek, Halász Péter és Szebek Miklós a visszatérő alakja. De számtalan más mozzanat, színhely és motívum-analógia is azt tanúsítja, hogy novellái és regényei együttesen összefüggő egészt alkotnak. Irodalmunkban kevés példa van a nem epikai kényelmet szolgáló, hanem írói világlátást többszólamúan kifejező, átfogó, nagy kompozícióra. Szeretném, ha erről is mondana valamit.

— Ez nagyon jó kérdés, de hát mindjárt benne is van a felelet. Én tényleg szeretném, ha így lenne. A modern regényíró — illetve a jó, a jobb prózaíró, a régi is — behatol a lírikusok tartományába. Egy nagy költő életműve összefüggő egész — önéletrajzi jellegű: végül is azt mondja el, mi az, amit fontosnak tartott életében, létezésében. Ezt szeretném én is mint regényíró ilyen épséggel és teljességgel és egészen elmondani; tehát szeretnék valami összefüggést a műveim között, nem szeretném, hogy egymástól független, külön konstrukciók legyenek.

A 30-AS ÉVEK PRÓZÁJA. KÖTELEZŐ OLVASMÁNYOK. KAZINCZY

— *Ma már egyre többen figyelmeztetnek arra, hogy a 30-as évek magyar prózairodalma korszakos jelentőségű. Ön is így látja?*

— Hogy a 30-as évek magyar prózairodalma korszakos jelentőségű-e? Híven, jól, sokszíniúen és tehetségesen követte az igazi „korszakos” jelentőségű első *Nyugat*-nemzedéket. És természetesen mindenki — talán Kassák, József Attila, Ignópus Pál pusztán formai, látszólagos kivételével —, mindenki, aki számított és aki ma is számít, a *Nyugathoz* tartozott. (Németh László is, aki később, a fentiek módján, dacosan kivonult.) Voltak népszerű, jól kereső írók, akik nem tudtak bejutni a *Nyugatba*. Voltak sokan, jóra való, írni tudó polgári írók, mint Herczeg Ferenc, Furányi vagy Csathó Kálmán, akik talán nem is akartak, mert a *Nyugat* változatlanul a forradalom volt: az igazi, az erkölcsi és minőségi magyar forradalom. Ez túl nagy, túl nehéz elkötelezettség lett volna nekik — sem a konzervatívok, sem azok nem vállalták, akik ma „elkötelezett”-nek tartják magukat.

— *Weöres Sándor antológiát állított össze költészetünk rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Ha Önt arra kérnénk meg, hogy prózánk rejtett értékeiből állítson össze antológiát, mely műveket választaná?*

— Régi prózából nehezebb volna jó antológiát összeállítani, mint régi költészetből, más országban is. De ehhez én mindenképpen, hogy finoman fejezzem ki magam, hézagos műveltségű vagyok. Dugonics, Fáy, Eötvös, Kemény mint „kötelező olvasmányok”, akikről be kellett magolni a tankönyvíró szövegeit, olyan ellenállást váltottak ki belőlem —

s azt hiszem, a fiúkból általában —, hogy a legbibliaibb átok, amit egy író társamra olvashatok, még ma is az: „Legyen belőled tananyag!”

(Aki más bajának örül, a magáé virágzik: néhány évvel ezelőtt az újvidéki Magyar Tanszék növendékei előadás-sorozatot hallgathattak Ottlik Iskola a határon című regényéről mint a legfontosabb magyar és európai regények egyikéről, az Irodalom és művészet című középiskolai tankönyv pedig, amely 1978 szeptemberétől „kötelező olvasmánnyá” vált a vajdasági magyar diákok számára, első helyen az Iskolából közöl részleteket.

De térjünk vissza a régi magyar prózához:)

Kazinczy *Fogságom naplóját*-t például most olvastam el először (42 éve megvan a polcomon), miután Nemes Nagy Ágnes közzétette róla az irodalomtörténeti fontosságú nagyszerű felfedezését, hogy a *Napló* — regény. És még milyen regény! Nemcsak egyik legnagyobb magyar regény, a XVIII. századból, hanem egyik legnagyobb európai regény, mindmáig napig. Megelőzte Kafkát, Orwellt, Camus-t, Graham Green-t, Salinger-t, Semprunt, Malamudot, az egész „legmodernebb” regényírást, elődünk lehetne (nekem is!) a nem-euklideszi nem-konvencionális valóságértelmezésben, az „életérzés” több rétegű, relativitásos, szubjektív, mély, hibátlan ábrázolásában, egy ragyogóan választott (és véletlenül átélt) témában. S ráadásul izgalmas krimi is, nemcsak csodálatos, modern remekmű.

KOSZTOLÁNYIRÓL, S AMIT MI NEM TUDUNK

— *Kosztolányihoz térnék vissza, Kosztolányi életszeretetéhez. Egyik írónk mondta, hogy Kosztolányi olyannyira lét-ínyenc volt, hogy nem volt ideje „megrendülni”. Így van-e? S vajon szükséges-e, hogy az író megrendüléseinek állítson emléket műveiben?*

— Tegyük fel, hogy így van. Hogy Kosztolányi nem rendült meg. Se görög tragédiákat, se Kafka-regényeket nem írt. De nincs így. Teljesen elfogult, igazságtalan ítélet ez. A kritikus általában valamit követel az írótól, valamit, amit ő elképzelt. De hát engedjük meg az írónak, hogy az legyen, aki. S Kosztolányi ezt teljes mértékben megvalósította. Amit ad, az egy Kosztolányi-táj, Kosztolányi-ország, Kosztolányi-világ. Nagy ritkaság ez, és csak nagyon nagy írónak sikerül ennyire önmagukat adniuk. Ebben nincs látványos megrendülés. Egészen más, egészen más van benne, de ezt most nem tudom elmondani, mert nagyon nehéz, bonyolult, messzire vezetne... Más van benne: alapérzése a létnek, a létezésnek a sűrűsége, dinamikája, hevessege, extázisa, a pusztaság szépsége és nagyszabású volta.

— *A 30-as évek Nyugat-novellistáinak stíluseszménye a kritikuskok*

szerint hatással volt az Ön írásművészetére. Leginkább talán Kosztolányi választékossága, Márai Sándor esszéjéhez közelítő prózáirása, Hunyady Sándor közvetlen természetessége...

— Hunyadyt is, Márait is nagyon szerettem és nagyra becsültem. Két teljesen ellentétes író tulajdonképpen. Márai intellektuális, poeta doctus látszólag — holott inkább spontán őstehetség volt —, Hunyady pedig szinte a mikszáthi hagyományból nőtt ki, de a mondatait, szavait milligrammra kimérve, tökéletes maupassant-i és majdnem csehovi szintű novellistává nőtt. De igazán Kosztolányitól tudtunk tanulni, nemcsak én, hanem az egész modern magyar próza. Megmutatta, hogyan kell *prosát* írni, modern európai prózát. S hogy miért fogyatékos a pusztá tehetségből, lendületből fakadó, úgynevezett magyar próza... Sokszor idéztem a szavait: „Mit fecseg az, aki érti az életet? Az igazi költő nem érti az életet s azért ír, hogy az írással, mint tettel megértse. (Nem azért, hogy másokká!, mint valami tanítómester, megértesse.)”

Az első megírása valaminek szükségszerűen spontán. *Először* lendületből kell írni, mert a lényeges dolgokat, ugye; isteni kegyelem, ihlet vagy arkangyal súgja az embernek: munka közben a legfontosabb, legdöntőbb dolgok belefutnak az ember tollába vagy írógépébe — ezt lendületből kell megírni. Igen ám, csak hogy ez még csak az első verzió, s miután megírtam, leteszem, otthagynom, és pár hónap múlva vagy egy félév múlva előveszem, és ilyenkor tudja csak meg az író, hogy tulajdonképpen *mit* akart írni. Az írás szerkezetét, a külső vázat, a mesét, a nem tudom micsodát, a látható mondanivalót előre el lehet dönteni, de hogy mi lesz a lényeges, azt csak ebből a lendületből megírt, nem kiadandó változatból lehet megtudni. S akkor szépen újra meg kell írni az egészet. Ezt különben a nyugati nagy írók mind tudják, csak mi nem tudjuk.

A LÁTHATATLAN MONDANIVALÓ

— *Kötetbe gyűjtött írásait kivétel nélkül így írta?*

— Mondjuk, így. Nagyon nehezen és lassan írok, a legkisebb kritikát vagy tanulmányt is keserves lassúsággal. Ehhez viszont kell, hogy legyen az emberben egy nagyon értékes, kis beépített műszer, ami hal-kan, halkan, makacsul tiltakozik valami ellen, amit írtál. Hemingway is tudott róla, ő szeméjtjelző készüléknek hívta. Ezt hagyni kell működni, s aztán szót fogadni és az írásból kidobni, ami nem tetszett neki — ha megtaláltad!

— *Könyv- és színikritikáit, tanulmányait nem gyűjtötte kötetbe. Mi ennek az oka?*

— Sok minden. Előbb folytatni szeretném az *Iskola a határon-t*, il-

letve szeretnék még egy regényt megírni. Addig röstellem ezeket az apróságokat összegyűjtve kiadni. A Magvető már régebben szolt, hogy állítsak össze egy ilyen kritikakötetet. Az igazság az, hogy át kellene nézmem az egész anyagot, s a durva hibákat ki kellene javítanom.

— *Mikorra várható az új regény?*

— Nem tudok semmilyen dátumot vagy terminust mondani. S ez nemcsak az igyekezetemen múlik, hanem az egészségemen, energiámon, családi gondok-bajok megoldásán, s valljuk meg, végső fokon a tehetőségemen.

Ezt a regényt előbb ugyanis meg kell írni, aztán át kell adni a kiadónak, a kiadónak el kell fogadnia, ki kell adnia, és akkor az olvasóknak húszer évig kell olvasniuk, mint az *Iskolá-t a határon*, hogy rájöjjenek arra, mit is akartam mondani,

Igyekeztem mindig olyat írni, ami nem untatja az olvasót...

— *Egyik tanulmányában ezt nevezi az író udvariasságának.*

— Igen, de ez sok szempontból hátrány is. Az *Iskola a határon-t* például nem akármilyen olvasók értették félre. Az rendben van, hogy az olvasók java része úgy olvassa, hogy milyen érdekes, milyen izgalmas, és főleg, hogy mi lesz a vége. Csakhogy legkiválóbb kritikus barátaim között is volt olyan, aki nagy dicséretként azonnal azt írta nekem, hogy megbetegítettem a könyvemmel, nem tudta abbahagyni, egész éjjel olvasta, közben kihűlt a lakás, jéghideg lett a szoba, ő maga meg náthás vagy influenza lett. Azt válaszoltam: Jól van, de azért olvasd el még egyszer.

Ez a másik része a dolognak: sajnos, kétszer, sőt háromszor is el kell olvasni valamit — így teszek én, és így tesznek író barátaim is: tulajdonképpen a kedvenc könyveinket olvassuk állandóan, újra meg újra. Mindig valami újat talál bennük az ember, s éppen a mese, a cselekmény az, amely ilyenkor lehullik a műről, mert az ember már nem várja izgatottan, hogy mi fog történni. S a mese helyett érvényesül a sokkal döntőbb, ami sohasem témája vagy tárgya a regénynek — de maga a mű. Sokan, a kritikusok is, összetévesztik ezt a kidolgozás finomságával, vagy a külső formával, technikával — holott ami végül is igazán ér valamit az ember írásművében, az csakis így, ezen a réven került bele, azaz sohasem tudatos szándékkal, hanem véletlenül, szerencséivel — kegyelemből. „Non est volentis.”

KÖNNYEN FUTÓ SZÍNES KRÉTÁK. SZEBEK MIKLÓS. TORLESS ÉS RILKE

— *Az Iskolá-ból idézek egy kérdés ürügyén: „Szebek Miklós magyarázta egyszer nekem, hogy a regényírók milyen bonyolult módon kotyvasztják össze hőseiket önmagukból és még egy csomó más, eleven vagy*

holt ismerősükből". Azért hivatkozom erre a részletre, mert több kritikus is azt írta, hogy az Iskola a határon középponti alakját, Medve Gábor katonaiskolai társáról, Örley Istvánról mintázta.

— Nem. Semmi hasonlóság nincs köztük. Semmi, egy-két megtévesztő külső körülményen kívül. Örley szintén leszerelt s a háború végén bujkált, mint Medve. Viszont *Both Benedeknek* adtam kölcsön Örley tulajdonságaiból: a Medve Gáborénál nagyobb realitásérzékéből, a környezetbe való jobb beleilleszkedő képességéből, szóval István józanabb, bölcsőbb lényegéből egy adagot.

— *Illés Endre azt írja egyik „krétarajz”-ban, hogy Örley olvasta Robert Musil Törless növendék című regényét. Illyés Gyula Örley-portréja, a Flocsek bukása előszavában, élesen elűt Illés Endre krétarajzától. Melyik a hiteles? És olvasta-e Örley a Törless-t?*

— Nem olvasta. Illyés mesterien megírt Örley-portréja nemcsak szép, hanem hiteles is. Amennyire csak lehet. Egy ilyen rajz végül is nem útleví-fénykép, amelyen mind a két fülünknek látszania kell. Nem is „büntetőjogi felelősség terhe alatt” szoktuk rajzolni. De Musilt nem ismertük, erre rosszul emlékszük...

— *Ezt nem Illyés Gyula írta...*

— Igen, igen. Tudom. Musilról akkor még az irodalmi nagyvilág sem igen értesült. A nevről és a még csupán készülő nagy regényéről, *Der Mann ohne Eigenschaft*n, Szerb Antaltól hallottunk, de a *Törless* létezéséről ő sem tudott. Örley olvasta talán a fiatal „neokatolikus” írónak, Balla Borisznak *Niczky növendék* című regényét. Nem tudtuk Musilról azt sem, hogy hozzánk hasonló katonaiskolát végzett. Rilkéről persze tudtuk, sőt azt is, hogy halála előtt egy regényt tervezett a katonaiskoláról. Úgyhogy én az *Iskola a határon*-t „Rilke René növendék emlékének” ajánlottam, ami — csakugyan véletlenül — lemaradt a magyar kiadásról (nem bántam, úgyis túl „irodalmiasak” ezek az ajánlások) —, de a német kiadásokon rajta van, s egy jeles kritikus Münchenben, egy ilyen televíziós beszélgetés során, kissé csodálkozva megkérdezte, hogy miért ajánlottam Rilkének. — Azt hittem, észre fogják venni, hogy valami közöm van Rilkéhez. De csak Tandori Dezső vette észre, már a *Hajnali háztetők*-nél, amelyre (1965-ben) a *Negyedik Duinói Elégiát* idézi: „Az ellentét alapja készül itt / a perc rajzához, fáradtságosan...” — hogy van tovább, Rónay nagyszerű fordításában? — „...hogy lássuk; mert nagyon világosak / velünk. Nem ismerjük az érzés / kontúrját, csak mi kintről alakítja. / Ki nem ült szíve függönye előtt / szorongva? Szétnyílt: búcsújelenet volt, / könnyen megérthető. Az ismerős kert, / s halkán megbillent...” — „Aki a *Hajnali háztetők*-et írta, azonos szinten tudja ezt”, írja Tandori. — Elkanyarodtam a kérdéstől, de majd egyszer visszatérünk rá.

AZ EMBER IGÉNYE NÉMI VILÁGOSSÁGRA

— *Az év elején adták ki Londonban angol nyelvű bridzskönyvét.* Miben rejlik a bridzs varázsa?*

— Angolul olyasmit írtam erről, hogy az emberben egy türelmetlen szomjúság él, sürgető igény, némi világosságra. A valóság roppant szöttezésből legalább egy tenyérnyi helyet szeretne tisztán látni, teljesen megérteni. A kicsi gyermek, mihelyt tudomást szerzett arról a használható hipotézisünkről, hogy a dolgoknak okuk van, faggatni kezd bennünket, mindennek az okáról, ami csak az eszébe jut, aztán, logikusan, ezeknek az okoknak az okairól, s véget nem érő „Miért?”-jeinek sorozatára hamar kimerülnek a válaszaink. „Csak!” és „Eredj játszani!”. Egy bridzs-játszma, ha mégoly absztrakt is, része a valóságnak, paránya. S abban különbözik a többi részétől, hogy itt végére tudunk járni a „Miért?”-ek láncának. Teljesen tisztázható, megérthető, hogy igazában mi történt, hogyan és miért, ha nem sajnáljuk rá a fáradságot. Ami engem vonz benne, az a kutatás, felfedezés lehetősége: a bridzs új játék, nincs „ki-játszva”, kimerítve, technikájának még vannak ismeretlen területei. (Ez is matematika, persze csak embrio-matematika... de igazi, „tiszta”.)

— *A Drugeth-legenda című elbeszélésében van egy részlet, amely a játék emberi értékét dicséri: „Tudod — szoltam —, ez az igazi emberséges élet, zene, kárya, békesség. Játszani kell. Mintha rád szabták volna Oloront, oly szép itt. Nincs is más humánus tevékenység, mint a játék, ez az ember dolga, ez az élet méltósága...” — Mintha ez a félmondat („az élet méltósága”) is a boldog gyermekkort idézné... Változatlanul azt vallja, hogy a felnőtt ember méltó tevékenysége a játék?*

— Ezt nem én mondom, hanem a novellát első személyben elbeszélő fiatalember — érezhető naivitással, lelkes, ifjonti túlzással. „Nem tudom” — feleli neki unokabátyja, a játékos. — „Nézd, nekünk egy kicsit véresnek és rongyosnak is kell lennünk...” Én, változatlanul, egyiküknek sem tudnék ellentmondani, ma sem. Közbeszúrom azonban — amit én a gyerekkor boldogságának tartok, az *nem* a játék. A világ, a létezés. A hosszú, unalmas délutánok — (ugye?). De ez hosszú téma — az unalom boldogsága. A játék méltósága — ami már „felnőtt” dolog a gyerekekben is — talán az, hogy minden játék, lényegében, vagyis szabályaiban, előírásaiban, szerkezetében: szellemi konstrukciója az embernek, tehát valami, amiben anyagi kötöttségünk fölé emeljük magunkat. Szabályaival, „jogszokásaival”, szigorával, előírásaival minden játék fenntartás nélkül, tisztaságra törekszik — sportszerűsége, korrektsége, sőt *erkölcsi kényessége*. Mondjuk hát, rögtönözve, a játék méltósága az,

* *Adventures in Card Play* (Kalandok a kártyajátékban). Társzerző: Hugh Kelsey.

hogy (1) értelem van benne, világosság, (2) tiszták a szabályai, (3) és igazságosak — a kockázat arányban áll a várható nyereséggel, a szemben álló felek esélyei mindig kiegyensúlyozottak — ami nem mondható el a világ, a történelem, az élet egyéb területeiről. — Visszatérve a *Drugeth-legendá*-hoz: Van kisebb játék, és van nagyobb játék. „Nincs szebb dolog, mint ez a béke, ez a humánus tevékenység, ez a játék itt...” — De van-e szebb dolog a végeknél? Ahol kikeletkor a sok szép madár szól s homlokodon a vér lecsordul! A katona nagyobb játékot játszik — vagy mindenesetre játszott Balassi Bálint idejében, mint a játékos, és életre-halálra —, Balassi pedig még ennél is nagyobbbat, költészetet. S hogy ez még életnél-halálnál is nagyobb tétre megy, mehet — ez még hosszabb téma.

EGYAZON HŰSÉG

— 1959 óta nem közölt új regényt, 1968 óta új novellát sem. Vas István ezzel kapcsolatban a következőket mondta: Ottlik Géza „engem úgy tud kihozni a sodromból, ahogy anyámon kívül életemben senki sem... én mindent nagyon szeretek, amit ő ír. Csak hát az a baj, hogy ő már hosszabb ideje nem ír, tehát csak van, és megnyilvánul...” — Befejezésül, talán folytassuk a megkezdett párbeszédet. Mit válaszolna Vas Istvánnak?

— Én a barátomtól éppen azt kívánom meg, hogy legyen, nyilvánuljon meg, ne sétáljon autók alá, mint Vas István szokta. A könyveit olvasom és újraolvasom — nem úgy, mint például André Gide műveit, amiket szerettem és nagyra tartottam annak idején, de vagy negyven éve kezembe sem veszem —, hanem úgy, hogy Evelyn Waugh-t olvasom újra folyton, meg Agatha Christie-t, pedig őt sajnos csak 10–12 évenként lehet, mire elfelejtem, hogy ki is volt a gyilkos.

Hogy itt válaszoljak Vas Pistának, ahhoz tudni kell, hogy ő azt tartja, én tulajdonképpen nem értek egyet vele semmiben. Én ezzel szemben tudom, tudom a lelkem mélyén, hogy lényegében mindenben egyetértünk. Ezen aztán, természetesen, dühöngve szoktunk hajbakapni. (Hogy a „Minden krétai hazudik” — meg a többi híres antinómiát egygel szaporítsuk, az arisztotelészi logika bánatára: Ha mindenben egyetérték vele, akkor abban is, hogy nem értek vele egyet semmiben...) S miként a híres antinómiákat az emberi nyelv „szemantikus lezártasága” miatt a nyelven belül nem lehetett feloldani, csak egy meta-nyelv, egy új dimenzió bevezetésével (és éles elhatárolásával), a miénket is csak egy tágasabb hely, emocionális szabadság-fok beáramlása szokta megoldani. Hogyan?

Vegyük, hogy mindenben különbözünk: én a kánikulában éledek fel,

Ő nem bírja a nagy meleget; ő ért a zenéhez, festészethez: én nem; ő szereti és ismeri a történelmet: én sem-sem; ő bográcsgulyást rendel, én töltött káposztát vagy rántottát. Ő Rómában loholt a köveket, szobrokat, romokat nézni, én a sarki fűszeresboltot, a terecske piacát, a sikátorok lángos-sütőit, kávézóit, a filobuszok és a Tevere-parti circolare járatait tanulmányoztam. Embereket. Evelyn Waugh mondja valahol a regényíróról: mi úgy nézzük az embereket, ahogy a költők, nálunk boldogabb halandók, nézik a madarakat, virágokat. Így aztán persze, jobban ismerem az embereket, mint a költő barátom. Jobban tudom nála, hogy például az egyformaságunkkal milyen hihetetlenül kicsi kis skatulyába vagyunk rakva ketten a nem-tudom-hány milliárd lélek között ezen a földgolyón. Hogy milyen ritka, teszem azt, az olyan ember, akit erősen intuitív, ösztönös erők mozgatnak és mégis mindig jól megnézi az értelem világosságában is érzelmi impulzusait. (Ellentétben, mondjuk, nemcsak Szabó Dezsővel.) S még ritkább, aki következetesen az észére hallgat és ugyanekkor a szíve jóváhagyása, az érzelmi-esztétikai evidencia nélkül nem fogadja el (készpénznek) az értelem világos ítéleteit. (Ellentétben nemcsak, mondjuk, Lukács György professzorral.) Haványozottan ritka, aki mind a kettő egyszerre, mint például mi ketten — legalábbis, amire Vas Pistával közösen törekszünk. S ha él a Földön sok száz, akár sok ezer emberfia, aki pont ilyen, akkor még mindig nulla, elenyésző a matematikai valószínűsége, hogy két hasonló berendezésű ürge egy helyen, egy időben találkozzék. Azonban ez a lelki berendezkedés, amit vázoltam, éppen az elkötelezettség egyik követelménye volt a *Nyugat* íróinál. A találkozásunk nem volt matematikai csoda. Én már zölden, éretlenül, török-szakad a *Nyugathoz* akartam tartozni, közben jól tudtam, micsoda romantikus, gyerekes vágyálom ez, se műveltségem, se különös tehetségem, se témám, mondanivalóm, semmim nincs hozzá. Hogy végül ez teljesült, az volt a csoda. Vas Pista más-hová akart csatlakozni, ahogy megírja, nem a *Nyugathoz* — nála az lett volna a csoda, ha ez sikerül. Így hát hiába rugdalódzunk, lelkünk mélyén, egy tágasabb, jobb dimenzióban, egyazon hűség köt össze bennünket, a Nehéz Szerelem összeesküvése „a világ feje fölött”.

A NYUGAT HAGYATÉKA

— Egyik tanulmányában ugyanezt olvashatjuk: „Az irodalom, úgy képzeltem, ott kezdődik, ahol több önmagánál: arkangyalok összeesküvése a világ feje fölött: ami a *Nyugat* volt”. A *Nyugatnak* mint folyóiratnak a háború után nem volt folytatása, de erkölcsi és szellemi integritását a harmadik és negyedik írónemzedék tagjai őrizték, akkor is, ha nem voltak „nyugatosok”. Nemes Nagy Ágnes és Pilinszky költészete,

Weöres Sándor életműve, Rónay György, Mándy vagy Örkény művészte lényegében ugyanazt a „programot” képviseli, amelyet Babitsék, Kosztolányiék, Karinthyék képviseltek . . .

— A negyedik, már *Nyugat* utáni generáció írói, költői nehéz próbákat álltak meg, keményebben és kevesebb veszteséggel, mint a második és harmadik nemzedék, azt kell mondanom. Legalábbis, akikről a kérdésben szó esik, Mándy, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky, pályájuknak a legelőjén, az igazán fényes kezdetén, tették le a tollat, akasztották hárfájukat a fűzfákra és ültek velünk a babiloni sötét vizeknél — ahol nagy váteszünk, Ady Endrénk soha életében nem kényszerült ülni, tulajdonképpen —, és megőrizték hosszú, hosszú keserű éveken át a nagy *Nyugat*-nemzedék erkölcsi és szellemi tisztaságát, alkotói megvesztegethetetlenségét, emberi becsületét, bátorságát. Egyikünk sem ment máglyára, dalolva, velszi bárd, Isten segítségével —, de hogy a rettenetes és gyűlölet — vagy hogy is mondjam? a személyi kultusz — milyen műveket és mennyit ölt meg irodalmunkban, elsősorban a nagy műveket, amelyek mindig szeretetből, forró, szenvedélyes szeretetből, szerelemből, lángoló nagylelkűségből táplálkoznak, a gyűlöletben elsorvadnak — mi, menyinyi, hogyan pusztult el születése előtt? ki tudná megmondani. Hitler leverésével mi győztünk, magyar írók. De író nem állhat a hatalom oldalán, akkor sem, ha ez az ő oldala. Nagy vitális energiák, nem-regenerálódó idegsejtek pazarlódtak el pusztán arra, hogy megőrizzük a civil becsületünket, emberi méltóságunkat. Más országnak talán lehet jó írója rossz jellemmel. Mi ehhez kicsi ország vagyunk, úgy látszik. Nálunk, furcsa módon, a jellembeli gyengeség, gyávaság, vagy a magánéletbeli „linkség”, enyhe csirkefogóság is áttételéssé válik, mállasztani kezdi az írói tehetséget is. Látnunk kellett. És mintha a még fiatalabbak és legfiatalabbak közül a legjobb íróink is látnák ezt — a *Nyugat* hagyatékát, „nagyhatalmi” örökségünket ők is, ki-ki a maga módján, féltékenyen őrizni látszanak . . . hogy ilyen derűlátással ereszem le a hangom.

*

[— *Mindjárt felszedjük a kábeleket — nem baj, ha még pár percig nem jöhet be a cica?*

— De baj. Unja magát a konyhában. És kár, hogy kimaradt a képből. Az egyetlen valódi okunk a derűlátásra: a macska. Ezt a kis prémes ragadozót semmi más módon nem lehetett volna ezer és ezer éven át hozzánk szelidíteni, mint rendíthetetlen, ellenszolgáltatást nem váró, feltétel nélküli szeretettel. A szépsége abszolút imádatával — a szabadsága, függetlensége teljes tiszteletben tartásával. Ha ez sikerült, az emberiség nem lehet egészen elveszve.]